

2013-CÜ İL -- ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV İLİ

Əlimərdan bəy Topçubaşov 04.05.1863-cü il tarixdə Tiflisdə mülkədar ailəsində doğulub, 05.11.1934-cü il tarixdə Paris, Sen-Denidə dəfn edilib.

Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi Ə.Topçubaşov Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri (07 dekabr 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilədək) Rusiyanın müsəlman – türk xalqının milli azadlıq hərəkatının liderlərindən olub. Birinci Tiflis gimnaziyasını (1884) və Peterburq Univerisitetinin hüquq fakültəsini (1888) fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Təhsilini başa vurduqdan sonra bir neçə il Rusiyada işləmiş, 1894-cü ildə Bakıya gələrək, hüquq-mühafizə orqanlarında çalışmış, sonralar müstəqil vəkil kimi fəaliyyət göstərmiş. Hüquq elmlərinə dərinləndən bələd olan, Azərbaycan və rus dillərindən əlavə fars, fransız, ingilis və gürcü dillərini də mükəmməl bilən Topçubaşov tezliklə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin diqqətini cəlb edib və 1897-ci ildə “Kaspi” qəzetinin redaktorluğu ona tapşırılıb. Bakının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən Topçubaşov Bakı Şəhər Dumasının üzvü seçilib, bir müddət onun sədri olub.

Birinci rus inqilabı zamanı (1905/07) Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqının azadlıq mübarizəsinin təşkilində Ə.Topçubaşov əvəzsiz xidmətlər göstərmiş. İnqilabın gedişində Azərbaycanda da genişlənən petisiya kampaniyasında Ə.Topçubaşovun əməyi son dərəcə böyükdür. Bütün petisiyalar-xahişnamələr, müraciətlər və i.a. bilavasitə onun iştirakı ilə tərtib və

təqdim edilirdi. 1905-ci ilin aprelində Cənubi Qafqaz müsəlmanları adından Rusiya Nazirlər Kabinetinə təqdim edilən pətişiyalar da Ə.Topçubaşov tərəfindən tərtib olunmuşdu. Ə.Topçubaşov Ümumrusiya müsəlmanlarının 15 avqust 1905-ci ildə Nijni Novqorodda keçirilən birinci qurultayına sədrlik etmiş, qurultay (bax: ümumrusiya müsəlmanları qurultayları) onun çıxışı ilə açılmışdı. Çıxışda deyilirdi: “Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Qərbdən Şərqə qədər bizim atalarımızın mülki idi. Atalarımız o qədər qəhrəman millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovalıqlarında, atalarımızın mülkü olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkansız qalmamışdır”. Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının sonrakı qurultayının da keçirilməsində müstəsna rol oynamışdı. Rusiya müsəlmanlarının 13-23 yanvar 1906-cı ildə Peterburqda keçirilən 2-ci qurultayı Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış “Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqı” partiyasının nizamnamə və proqram layihələrini bəyəndi, təkminləşdirmək şərti ilə qəbul üçün növbəti qurultaya təqdim olunmasını tövsiyə etdi. 15-21 avqust 1906-cı ildə Nijni Novqorodda keçirilən 3-cü qurultaya “Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqı”nın proqramı qəbul olunmuş, Ə.Topçubaşov partiyanın sədri seçilmişdi. Bununla bağlı qurultayda çıxış edən Ə.Topçubaşov demişdi: “Ey möminlər, ey qardaşlar. Mən bu gün o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi sizə heç bir dillə tərif edə bilmirəm. Mən bu günü heç vaxt unutmayacağam. Bu günün indən belə Ümumrusiya müsəlmanları üçün milli bayram günü olacağı şübhəsizdir”.

Bakı quberniyasından 1-ci Dövlət Dumasına deputat seçilən (1906) Ə.Topçubaşovun təşəbbüsü ilə Dumada müsəlman fraksiyası yaradılmışdı. Topçubaşov həm fraksiyanın sədri, həm də 7 nəfərlik büro üzvündən biri idi. Dumadakı fəaliyyəti dövründə çarizmin ucqarlarda yetirdiyi milli ayrışdırıcılıq siyasətini kəskin tənqid etmişdi. Aqrar komissiyanın məruzəsinin müzakirəsində iştirak edən Ə.Topçubaşov komissiyanın məlumatının geniş şəkildə nəşr olunmasını zəruri sayır və bir “ucqarlı”, “qafqazlı”, kimi təklif edirdi ki, məlumat təkcə dövlət dilində deyil, həm də imkan daxilində, “yerli dillərə” də tərcümə olunub dərc edilsin. O, deyirdi: “Bütün Rusiya təbəələrinin hüquq bərabərliyi, vicdan azadlığı, söz azadlığı, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, kəndlilərə torpaq verilməsi kimi məsələlərin işlədib hazırlanmasında, bu qəbilədən olan ümumi dövlət məsələlərində milli xarakterli heç bir məsələyə yol verə bilməz. Rusiyanın bütün xalqının mənafeləri buna yol vermir, dövrün bütün şəraiti bunun əleyhinədir”.

Duma fraksiyası, o cümlədən Azərbaycan deputatlarının siyasi amalı Ə.Topçubaşovun “Müsəlman parlament fraksiyası” məqaləsində dəqiq ifadə

olunmuşdu: “Müsəlman proqramı ciddi surətdə konstitusiyaya əsasları üzərində dayanaraq, torpaqların milliləşdirilməsi, din məsələsində tam muxtariyyət, bütün imperiya ərazisində özünü idarə edən kiçik vahidlərin və vilayət məclislərinin təsis edilməsi ilə yerlərdə geniş muxtar idarəçilik prinsipini irəli sürür”.

Ə.Topçubaşov Dumanın buraxılmasına etiraz edən deputatların Viborq müraciətnaməsini imzaladığına görə üç ay həbs cəzasına məhkum olunmuş, Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edilmiş, “Kaspi” qəzetinə rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmış, Bakı şəhər duması üzvlüyündən çıxarılmışdı. Buna baxmayaraq Ə.Topçubaşov 2-ci Dövlət Duması Müsəlman fraksiyasının əməli işlərində xüsusi fəallıq göstərirdi. O, dəfələrlə Peterburqa getmiş, bəzən isə müsəlman parlament fraksiyası və Ümumrusiya Müsəlmanlarının “İttifaqı-müslimin” partiyasının üzvləri Topçubaşovun fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün Moskvada “Daimi təmsilçilik” bürosu açmışdır. Moskvada Əlimərdan bəyin rəhbərliyi ilə tez-tez toplantılar keçirilmiş, müxtəlif məsələlər, o cümlədən “Torpaq islahatı” məsələsi müzakirə olunmuş, onun hüquq elmləri sahəsində bilik və təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir. Rusiya müsəlmanlarının digər görkəmli şəxsiyyəti, Baxçasarayda (Kırım) çıxan “Tərcuman” qəzetinin naşiri və redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralı 11 aprel 1908-ci ildə Topçubaşova yazdığı məktubda onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: “Əzizim Mərdan! Hər şeydən əvvəl, sən Peterburqda qalmalısan. Kütbeyinlər və yaramazlar istisna olmaqla, sağlam düşüncəli bütün insanlar sənin Peterburqda olmağının əhəmiyyətini anlayır. Ona görə də sən orada qalmalı və yaşamalısan. Sonra hər hansı hadisə baş versə belə, səni, sənin biliyini, təcrübəni və ürəyini xalqdan heç kim məhrum edə bilməz və bunu sən bilməlisən ki, sən xalqa daha çox lazımsan” .

Lakin 1905-07-ci illər inqilabının məğlubiyyətindən sonra irticanın yenidən baş qaldırması nəticəsində Ə.Topçubaşov 1910-cu ildə Moskvanı tərk etmiş, Bakıya dönməli olmuşdur. Topçubaşov 1914-cü ildə Bakıda 45 nəfərdən ibarət “Məşvərət məclisi” təşkil etmiş, müsəlmanların “Tələblər paketi”-ni hazırlayaraq, çar hakimiyyəti orqanlarına göndərmişdir. O, 1916-cı ildə Tiflisdə toplanan Qafqaz millətləri yığıncağında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Rusiya Dövlət Şurasının müşavirəsində (12/15 avqust 1917, Moskva) Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının 8 demokratik təşkilatı adından geniş nitq söyləmiş, Rusiyada “dövlət quruluşunun əsasını müsəlman xalqlarının öz müqəddəratının təyin edilməsinin şurası qoyulduğunu da bəyan etmişdir”.

Topçubaşov 1917-ci ilin sonuna kimi Müsəlman Milli Komitəsinə sədirlik etmiş, həmin il Rusiya Müəsisələr Məclisinə nümayəndə seçilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra, Topçubaşov yeni

yararmış müstəqil milli dövlətin dünyada tanınmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Fətəli xan Xoyskinin 17 iyun 1918-ci ildə Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsi tərkibində əvvəlcə portfelsiz nazir, avqustun 20-dən xarici işlər naziri olmuş, avqustun 23-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula göndərilmişdir. İstanbulda qızğın diplomatik fəaliyyət göstərən Topçubaşov 2 oktyabr 1918-ci ildən, 16 yanvar 1919-cu il tarixinədək burada 36 rəsmi görüş keçirmiş, danışıqlar aparmış, 10 yanvar 1919-cu ildə Sultan Mehmetlə görüşmüşdür. Əlimərdan bəy Sultana "...biz azərbaycanlıların bədxahları həmişə olub və yenə də var. Amma sizi cürət etməyə əmin edirəm ki, Azərbaycan türkləri heç vaxt bu düşmənlərdən qorxmamışlar. Çünki bilirdilər ki, onların Türkiyə kimi "böyük dostu var"- dedikdə, Sultan "Dostu yox, qardaşı!" deyə onun sözlərinə düzəliş vermişdi. İstanbulda olarkən Əlimərdan bəy İngiltərənin, ABŞ-ın, İtaliyanın, Hollandiyanın, İsveçin, İranın, Ukraynanın buradakı səlahiyyətli nümayəndələri, İranın xarici işlər naziri M.Əliqulu xanla, Rusiyanın keçmiş işlər nazirləri P.Milyukov və S.Sazonovla, Ermənistanın Paris Sülh Konfransına gedən nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aqaronyan və başqaları ilə görüşüb söhbət aparmışdır. Topçubaşovun İstanbulda yaratdığı Azərbaycan mətbuat bürosu ölkə haqqında məlumat toplamaq, yaymaq və Azərbaycanı xaricdə tanımaq işində mühüm xidmət göstərmişdir. Topçubaşov Qafqaz millətlərinin vahid bir federasiyada birləşməsini istəyirdi. O, hesab edirdi ki, bununla xalqlar arasındakı münasibətləri daha yaxşı qura və kənar müdaxilələrin qarşısını birlikdə daha uğurla ala bilirlər. İstanbuldan hökumətin sədri F.X.Xoyskiyə yazdığı 16 dekabr 1918-ci il tarixli məktubda Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransında vahid nümayəndə heyəti ilə çıxış etməsi təklif olunurdu. Topçubaşov məktubda bu məsələ ilə əlaqədar konfrans iştirakçısı olan ölkələrə xüsusi memorandumla müraciət etdiyini də bildirdi. Bununla belə, Topçubaşov ermənilərin bu işə razı olacaqlarına şübhə ilə yanaşırdı. "... çünki ermənilərin iştahası çox böyükdür və həm də bu iştahlarını özgələrinin, ilk növbədə isə, bizim hesabımıza doydurmaq istəyirlər. Az qala bütün paytaxtlarda bizim mənafeyimizin zərərinə təbliğat aparır, bizi həyatı qurmağa qabil olmayan və başqa millətlərlə barışmaz millət kimi qələmə verirlər".

Topçubaşovun İstanbulda fəaliyyət göstərdiyi dövr Osmanlı dövlətinin hərbi və sosial-iqdisadi vəziyyətinin ən böhranlı zamanlarına təsadüf edir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Almaniya-Osmanlı ittifaqı məğlub olduqdan sonra Türkiyə Mudros barışı (1918) ilə razılaşmaq məcburiyyətində qaldı.

Ə.Topçubaşov noyabrın 3-də İstanbulda Mudros barışığını imzalamış dənizçilik naziri, Batum və Trabzon konfransında Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri

Rauf bəylə, noyabrın 4-də xarici işlər nazirinn müavini Rəşid Hikmət bəylə, noyabrın 5-də xarici işlər naziri Naib bəylə görüşərək onun Azərbaycana aid 11 və 15-ci maddələri ilə əlaqədar öz etirazını bildirmişdi. Onlar cavablarında məğlub tərəf kimi, Türkiyənin bu barışıqı imzalamaq məcburiyyəti qarşısında qaldığını, Azərbaycanın isə müstəqil dövlət kimi öz hüquqlarını qorumağa haqlı olduğunu bildirmişdilər.

7 dekabr 1918-ci il tarixində öz işinə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti elə ilk iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə bu zaman İstanbulda olan Topçubaşov, qiyabi olaraq, Parlamentin sədri seçilmişdir. Dekabrın 28-də Azərbaycan Hökumətinin və Parlamentin ağsaqqallar şurasının birgə iclasında Ə.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına (1919/20) göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin sədri oldu və İstanbuldan birbaşa Parisə yola düşdü. Böyük çətinliklərdən sonra, nəhayət 1919-cu il mayın birinci ionicünlüyündə Parisə gəlib çatan nümayəndə heyətinin apardığı intensiv diplomatik görüşlər, danışıqlar getdikcə öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. ABŞ Prezidenti V.Vilsonun təşəbbüsü ilə İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət başçıları səviyyəsində Azərbaycan məsələsinin gündəliyə salınaraq, müzakirə olunduğu yığıncaqda bilavasitə Prezident Vilsonun Ə.Topçubaşovu Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı olaraq tanıması və Azərbaycanın Paris Sülh Konfransına qatılması təklifi qəbul edilmişdi. 28 may 1919-cu ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümü günü ABŞ prezidenti V.Vilson başda Topçubaşov olmaqla, Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etmişdi. Görüşdə Topçubaşov ABŞ nümayəndə heyətinin konfransında Azərbaycanı dəstəkləməsini V.Vilsondan xahiş etmiş və ona müraciətində demişdi: Qüdrətli Amerikanın nümayəndəsi kimi Sizə müraciətlə xahiş edirik ki, cənab prezident, bizim ölkəmiz, xalqımız eləcə də özümüz haqqında məlumatları bizdən eşidəsiniz . Çünki biz Avropa və Amerika mətbuatında tez-tez Azərbaycan haqqında səhv, saxtalaşdırılmış və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verilməsinin şahidi oluruq. Düzdür, bizi hələ yaxşı tanımırıqlar, biz indi birinci dəfədir ki, Avropadayıq, lakin sizi əmin edirik ki, konfrans bizi dinləyəcək və biz Millətlər Cəmiyyətinə buraxılacağıq. Biz əminik ki, bütün xalqlar kimi, Sizin böyük prinsipləriniz əsasında yardım alacağıq”. Çıxışın sonunda Ə.Topçubaşov qətiyyətlə demişdi: “Biz bilirdik ki, nə Kolçakı, nə Denikini, nə də köhnə Rusiya imperiyasının hüdudlarında hakimiyyəti bərpa etmək niyyətində olan qeyri birisini tanımayacağıq. Biz Azərbaycan üçün yalnız öz Parlamentimizi və öz Hökumətimizi tanıyıyıq və tanıyacağıq”.

Ə.Topçubaşov Qafqaz xalqlarının azərbaycanlıların, ermənilərin, gürcülərin və dağlıqların konfederasiyasının mümkünlüyünü prezident Vilsona bildirmiş və

Azərbaycan Cümhuriyyəti Amerika nümayəndələrinin memorandumunu prezidentə təqdim etmişdi. Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin, xüsusilə onun başçısı Ə.Topçubaşovun gərgin fəaliyyəti tezliklə öz nəticəsini verdi. Nümayəndə heyəti müxtəlif partiya və fraksiyaların üzvlərindən ibarət olmasına baxmayaraq, Sülh Konfransında vahid mövqedən - gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin mənafeyi mövqeyindən çıxış edirdi. Ə.Topçubaşov bu barədə Bakıya Cümhuriyyət hökumətinin sədrinə ünvanladığı 6-10 noyabr 1919-cu il tarixli məktubunda yazırdı: “Nümayəndə heyəti ayrı-ayrı partiyalara mənsub şəxslərdən təşkil olunsa da, özünün indiyə qədərki fəaliyyətində bütünlüklə partiya maraqlarına deyil, Azərbaycanın mənafeələrini əsas tutan ümumi mülahizələrə əsaslandığını bildirməyi özümə borc sayıram. Məncə, bu, nümayəndə heyətimiz üçün müsbət haldır və onun üzvlərinə şərəf gətirir”.

Parisdə olmağına baxmayaraq, o 1919-cu ilin dekabrında yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri seçilmişdi. 1919-cu ilin axırlarına yaxın Rusiyada bolşeviklərin mövqeyinin getdikcə möhkəmlənməsi, habelə müvafiq ölkələrin son ümidi olan Denikin, Yudençinin və Kolçakın məğlubiyyəti, qalib dövlətlərin Rusiyanın bütövlüyünü bərpa etmək arzusunu puça çıxardı. Nəticədə onların keçmiş çar Rusiyasına daxil olan və rus inqilabından sonra öz müstəqilliklərini elan etmiş ölkələrə münasibətləri dəyişdi. 11 yanvar 1920-ci ildə Paris Sülh Konfransının Ali Şurası Qafqaz məsələsini çox gərgin şəraitdə müzakirə etdi və Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri Corc Kerzonun təklifi ilə Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyini de-facto tanıdığını açıqladı. Hazırlanan sənəd yanvarın 12-də Ali Şura üzvləri rəhbəri Ə.Topçubaşov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət olundular və qərar rəsmən onlara təqdim edildi. Bu, xalqımızın və xüsusilə Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə çox gərgin fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin böyük qələbəsi idi. Aprel işğalından (1920) sonra Parisdə qalıb, mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan Topçubaşov siyasi fəaliyyətini dayandırmış, sovet nümayəndə heyətinin etirazlarına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ona verdiyi mandatla 1920-ci ilin noyabrında Millətlər Cəmiyyətinin Cenevrə toplantısında, 1920-ci ildə London və Genüya, 1923-cü ildə isə Lozanna konfranslarında iştirak etmiş, Azərbaycanda törətdikləri cinayətlər haqqında geniş məlumat vermişdir. Topçubaşov siyasi fəaliyyətini digər Qafqaz respublikaları nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə onlar 1921-ci il mayın 8-də Parisdə bir araya gələrək, Qafqaz Konfederasiyası yaradılması məsələsini müzakirə etmiş, iyunun 10-da isə üç Qafqaz respublikasının səlahiyyətli nümayəndələri Topçubaşovun sədrliyi ilə keçirilən iclasda siyasi və iqtisadi

ittifaq yaratmaq haqqında razılığa gəlmişdir. Həmin iclasda Topçubaşov Azərbaycan nümayəndələrinin Qafqaz konfederasiyasının qəti tərəfdarı olduqlarını vurğulamışdı.

Həyatını öz xalqının deyil, həm də bütün Rusiyanın türk – müsəlmanlarının istiqlalı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Topçubaşov xaricdəki digər siyasi mühacirlərlə birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması yolunda fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimi Ə.Topçubaşov 1920-1934-cü illərdə Parisdə yaşamış, ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatı, AXC-nin yaranması, ədəbi xadimlər haqqında kitab, qəzet və jurnallarda məqalələr yazmışdır. Siyasi mühacirətin görkəmli xadimlərindən biri kimi Ə.Topçubaşov Fransa rəsmi dairələrinin nümayəndələri ilə görüşərək Azərbaycanın işğalına son qoyulması uğrunda mübarizədə milli qüvvələrə yardım edilməsi məsələsini qaldırmış, ikitərəfli əlaqələrə dair problemləri müzakirə etmişdir. O,1920-ci il iyulun 5-16-da Spa (Belçika), 1921-ci il fevralın 21-dən martın 14-ə kimi London (Böyük Britaniya), 1922-ci ilin aprel-may aylarında keçirilən Genuya (İtaliya) konfranslarında və b. iştirak etmişdir. Ə. Topçubaşov 1934-cü ilin 5 noyabrında Parisin Sen-Deni rayonunda vəfat etmiş və Müqəddəs Kloud qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Müvəkkil Hüquq Mərkəzi
MRMG